УДК 94(47)08+339.562:672/677 «1911–1914»

Ірина Жиленкова

ІМПОРТ ПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ В РОСІЙСЬКУ ІМПЕРІЮ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ (1911–1914)

З’ясовано імпортні пріоритети європейського промислового капіталу на початку ХХ ст. Визначено основні чинники, що впливали на відповідну політику. Охарактеризовано об’єктивний імпортний потенціал промислової продукції. Наведено ключові статистичні дані щодо ввозу продукції на ринки Російської імперії. Простежено специфіку діяльності гірничопромисловців Донбасу щодо зменшення об’ємів імпорту промислової продукції. Доведено, що попри слабкий експортний потенціал, низка промислових галузей Російської імперії, передусім, українських губерній, потребували іноземної продукції.

Ключові слова: імпорт, промисловий капітал, протекціонізм, економічна криза, Російська імперія.

Сучасна структурна трансформація глобального ринку обумовлює необхідність здійснення конструктивного планування шляхів подальшого розвитку експортно-імпортних відносин України з іншими державами, об’єктивне визначення ефективності та доцільність тієї чи іншої моделі зовнішньоторгівельної політики (фритредерство, протекціонізм тощо), дослідження можливостей регіональної інфраструктури з метою вирівнювання платіжного балансу, надання йому позитивного сальдо. Зважаючи на це, доцільним, з точки практичної зору, є вивчення аналогічного історичного досвіду, передусім, періоду Російської імперії.

Наукова важливість аналізу проблем імпортної політики на початку ХХ ст. (зокрема, з’ясування відповідних пріоритетів та чинників зовнішньоторгівельної діяльності, дослідження об’єктивного потенціалу промислової продукції України та статистичних показників щодо імпорту закордонної промислової продукції в Російську імперію у вказаний період), в умовах залучення опублікованих праць (М. Довнара-Запольського, К. Лейтеса, О. Реєнта та О. Сердюка тощо) та періодичних джерел, визначається відсутністю вузькоспеціалізованої студії з вказаної теми.

Розгляд специфіки та тенденцій імпорту промислової продукції в Російську імперію на початку ХХ ст. дав змогу масштабно відобразити загальну промислову кон’юнктуру у ці роки. Як відомо, у вказаному процесі важливу роль, хоча й різною мірою, відігравали саме промислово розвинені країни світу. При цьому пожвавлений товарообмін Російської імперії зі США був ускладнений віддаленістю цієї держави, а також тим, що остання не потребувала російської сільськогосподарської продукції [1, с. 217]. Експорт товарів на американський ринок, за офіційними даними статистики США, становив у 1912 р. всього 18 млн крб., а в 1913 р. – 14,2 млн крб. Американський експорт у Російську імперію був більшим – відповідно 85,7 і 74,2 млн крб. [2, с. 107].

Певні ускладнення були і в торгівлі з Великобританією. Наприкінці XIX – на початку ХХ ст. ця країна експортувала більше капітали, ніж товари. Слід враховувати й ту обставину, що попит Британії на сільськогосподарську сировину покривався переважно заокеанськими країнами. До того ж у цій державі панував принцип вільної торгівлі, тож питання щодо взаємних поступок, яке вирішувалося при укладанні торгових угод, тут не мало належного ґрунту. Великобританія не могла надати російській сировині ніяких особливих пільг чи переваг порівняно з відповідними товарами, що завозилися з інших країн – США, Канади, Аргентини, Австралії, Румунії тощо. Зі свого боку, Російська імперія також не могла відмовитися від політики митного захисту.

Інші умови в торгових взаємовідносин склалися між Російською й Німецькою імперіями. Вони ставали з кожним десятиліттям все ширшими, базуючись на товарообміні аграрної країни з промисловою. З одного боку, перехідний етап від епохи традиційного економічного устрою – до індустріального ставив у залежність російське промислове зростання від іноземної промислової продукції у величезних розмірах. Крім цього, завдяки технічним вдосконаленням, масовому виробництву і добре налагодженій торговій організації ця продукція надходила переважно під німецькою маркою. Із часом залежність від закордонного ввозу посилювалася і досягла небезпечних розмірів, особливо від Німеччини. Прагнення промислового капіталу Російської імперії послабити свою залежність від експорту цієї країни, яка поступово набувала рис економічної експансії, шляхом переорієнтації на інші розвинуті тогочасні країни, виявилися безуспішними. Спроба ж підвищення мита на товари німецької промисловості спричинила аналогічні кроки у відношенні до сільськогосподарської продукції. Про масштаби ввезення на ринок Російської імперії закордонної промислової продукції в 1911 р. частково свідчать дані таблиць 1–3 [3, с. 31].

Таблиця 1

Вартість імпортованого у 1911 р. до Російської імперії кам’яного вугілля та металевої продукції (в тис. крб.)

Продукція	Англія	Німеччина	Франція	Голландія	США	Швеція	Японія
I. Кам’яне вугілля	18°631	13°106	250	266	71	4050	607
II. Метал							
1. Чавун	856	1455	95	54	7	56	–
2. Залізо	79	2062	49	33	1	234	9
3. Сталь	287	463	22	34	4	60	–
4. Олово	3107	1967	306	2574	16	19	2
5. Мідь, нікель	1839	4176	530	871	881	–	–
6. Цинк	463	3906	17	379	–	–	–
7. Свинець	2293	2295	328	373	114	–	–

Таблиця 2

Вартість імпортованих у 1911 р. до Російської імперії промислових та сільськогосподарських машин (в тис. крб.)

Вид продукції	Англія	Німеччина	Франція	Голландія	США	Швеція	Японія
Машини з чавуну, заліза, сталі	14918	51074	495	309	3756	1165	9
Прості с/г машини	1019	7435	–	–	8303	1601	–
Складні с/г машини	4346	3675	–	–	14411	1276	–
Частини машин	2294	7985	101	55	1324	187	–
Разом	22577	70169	596	364	27794	4229	9

Таблиця 3

Вартість імпортованої у 1911 р. до Російської імперії хімічної та фармацевтичної продукції (в тис. крб.)

Промислова продукція	Англія	Німеччина	Франція	Голландія	США	Швеція	Японія
Хімічна продукція	2320	14030	1097	1210	57	93	61
Фармацевтична продукція	163	1694	285	6	–	–	–
Разом	2483	15724	1382	1216	57	93	–

Слід вказати, що узагальнена в таблицях 1–3 інформація (систематизована на основі даних М. Довнара-Запольського) конкретизує вартість увезеної в Російську імперію продукції тієї чи іншої галузі. Проте насправді імпорт промислових товарів виражався в дещо більших грошових сумах, з урахуванням промислової продукції, яка не відображена у таблицях (див. табл. 4).

Таблиця 4

Загальна вартість імпортованої у 1911 р. до Російської імперії промислової продукції (в тис. крб.)

Вид продукції	Англія	Німеччина	Франція	Голландія	США	Швеція	Японія
Кам’яне вугілля	18631	13106	250	266	71	4050	607
Увесь метал	9916	17649	1428	4341	1026	418	15
Усі машини й апарати	27030	78196	596	364	28212	4565	9
Хімічні й фарм-товари	2483	15724	1392	1216	58	94	62
Загалом	58060	124675	3666	6187	29367	9127	693

Зауважимо, що таблиці 1–4 важливі тим, що засвідчують значну залежність промисловості Російської імперії від іноземного ввозу. По-перше, у країні не вистарчало мінерального палива, без якого важко розраховувати на прискорений розвиток продуктивних сил. Імпорт кам’яного вугілля в 1911 р. був оплачений солідною грошовою сумою – 33798 тис. крб., і в наступні роки продовжував зростати. По-друге, промисловість Російської імперії потребувала у значних обсягах закордонний метал (чавун, залізо, сталь, цинк, свинець, мідь, нікель тощо), вкрай необхідний для розвитку машинобудівної галузі. Витрати на нього перевищили в 1911 р. 37 млн крб. По-третє, цифрові обчислення в таблицях віддзеркалюють найбільш вразливий бік імперської економіки – нестачу машин як у промисловості, так і сільському господарстві. Витрати на них досягли величезної для того часу суми – 147247 тис. крб. По-четверте, варто говорити і про недостатню розвиненість хімічної й фармацевтичної промисловості в Російській імперії. Зрештою, наведені цифри подають небезпечну залежність економіки від експорту німецької промислової продукції, вартість якого у 1911 р. становила 124675 тис. крб., або 51,62 % від усього завозу (241503 тис. крб.).

Слідом за Німеччиною найбільшими імпортерами машин і різноманітного устаткування на ринок Російської імперії були Великобританія – 58060 тис. крб., США – 29367 тис. крб., Швеція – 9127 тис. крб. Ввезення промислової продукції з Голландії, Франції та Японії було незначним.

Слід відзначити, що статистичні дані таблиць 1–4 не відображають повною мірою ані всього ввозу промислової продукції, ані його динаміки. Згідно з нашими підрахунками, імпорт машин і апаратів, без урахування сільськогосподарської техніки, упродовж 1900–1912 рр. збільшився на 36,68 %. Якщо в 1891–1895 рр. готові вироби становили 22,6 % загального ввозу в Російську імперію, то в 1906–1910 рр. їх частка піднялася до 29,3 %, а в 1913 р. – до 37,2 % [4, с. 311; 5]. І це за умов надзвичайно високого рівня митних тарифів в Російській імперії.

Зростало ввезення й іншої продукції, необхідної для подальшого промислового розвитку країни. У 1911 р. на імперський ринок ввезено волокнистих матеріалів загальною вартістю 203200 тис. крб. Серед них переважали вироби з джуту і сирцю, шовку, шерсті, вовни тощо. [3, с. 30]. Імпорт лляної, конопляної, джутової, шовкової і шерстяної пряжі становив 40660 тис. крб., а бавовняних тканин – 17770 тис. крб. Частка німецьких комерсантів складала 76724 тис. крб. або 29,32 % від усього ввозу. Ввезення усіх товарів у грошовому вимірі становило у 1911 р. 1162 млн крб. при загальному обороті зовнішньої торгівлі в 2753 млн крб. [4, с. 309].

Непомірний ріст імпорту іноземних виробів викликав незадоволення як промислового капіталу, так і широкої громадськості. Професор Київського комерційного інституту Л. Яснопольський на експортному з’їзді, який проходив у Києві в лютому 1914 р. акцентував увагу аудиторії на тому, що завдяки колосальному ввозу промислових виробів Росія стала ринком збуту для німецької промисловості [5–6].

Зростання промислового імпорту стало ще більш помітним і загрозливим явищем у роки, що передували Першій світовій війні. 2 квітня 1912 р. голова російського уряду В. Коковцов прибув на зібрання Московського біржового комітету. Вітаючи його, лідер московського купецтва Г. Крестовніков звернув увагу на перші ознаки нестачі низки промислових товарів внаслідок зростання попиту. «З’ясувалося таке становище, – зазначав Г. Крестовніков, – що рівень російської промисловості здатний забезпечити тільки країну з низькими статками населення». Проте економічне піднесення призвело до зростаючого імпорту з інших держав, вартість якого перевищила в 1911 р. 1 млрд крб., що загрожувало перетворенню зовнішньоторгового балансу в пасивний, і неминуче вело до краху фінансової системи [7, с. 393–394].

Нестача енергоресурсів, металу та іншої промислової продукції гостро відчувалася в українських губерніях. 2 листопада 1912 р. в Одесі відбулася промислова нарада за участю члена ради Міністерства торгівлі й промисловості Р. Аматуні, на якій розглядалося й питання небезпеки паливної кризи. Представники великих фабрично-заводських підприємств, пароплавних товариств, біржового капіталу одностайно заявили, що попит на мінеральне паливо зростає. Потребу в ньому відчували усі торгові й промислові підприємства. Придбати кам’яне вугілля було важко навіть за завищеними цінами, а залізниця на той час вже його секвеструвала, що дезорганізувало роботу промисловості. Ряд учасників наради запропонували через відсутність запасів палива клопотатися, щоб уряд заборонив експорт кам’яного вугілля [8, с. 6180].

Загрозлива тенденція набирала обертів. У поданні міністра торгівлі й промисловості С. Тімашева в Раду міністрів від 22 серпня 1913 р. зазначалося: «Останній часом в нас спостерігається надмірне подорожчання предметів і продукції масового попиту; більше того, часто неможливо придбати певні товари навіть за високими цінами або їх надходження відкладається на довгий час. Відповідно загрозливо зростає закордонне ввезення, послаблюючи позитивне сальдо торгового балансу». Головна причина цього явища була в тому, що попит на ринку перевищував пропозицію, а фабрики і заводи не могли задовольнити потреб.

Різні аспекти економічного розвитку країни, експортно-імпортної політики стали предметом аналізу VIII Всеросійського з’їзду торгівлі й промисловості. У своїй промові С. Тімашев визнав факт «порушення рівноваги між попитом і пропозицією товарів». «Ми знаємо, – заявив він, – що нині деякі продукти першої необхідності ми не можемо отримати за жодними цінами; ми знаємо, що споживач змушений посилено звертатися до іноземного імпорту і що розрахунковий баланс країни з кожним роком різко погіршується» [9, с. 514]. Міністр торгівлі й промисловості пояснював нестачу палива, металу та інших товарів різким зростанням попиту на них із боку держави і приватних замовників.

За таких обставин уряд змушений був звертатися навіть до безмитного ввозу мінерального палива і металу. Якщо раніше кам’яне вугілля з Великобританії і німецької Сілезії надходило у значних обсягах переважно в губернії прибалтійського регіону Російської імперії, то тепер воно знову з’явилося навіть в азово-чорноморських портах. 1913 р. був рекордним щодо завезення іноземного палива. Тільки для казенних залізниць держава закупила й завезла близько 100 млн пудів англійського кам’яного вугілля, у тому числі 25 млн пудів – через порти Чорного й Азовського морів (Маріуполь, Одесу, Миколаїв); 42 млн пудів ввезено безмитно [10, с. 8712].

Зважаючи на нищівну критику паливної політики синдикатів «Продамет» й «Продвугілля» з боку громадськості, гірничопромисловці пояснювали гостру нестачу металу і мінерального палива «несподіваним переходом економіки від фази депресії та застою до крутого економічного піднесення». Принаймні так подавав ситуацію на паливному і металевому ринку М. Авдаков у доповіді в Державній Раді. «За останні три роки, – зазначав він, – попит на кам’яне вугілля й метал зріс неймовірно. Відтак вугільна й металургійна промисловість не змогли задовольнити потреби споживачів. Сталося це внаслідок того, що перехід від майже 10-літнього економічного застою до посиленого економічного піднесення важко було передбачити». Через нестачу певної продукції промисловці змушені були «звертатися до іноземного ввозу, особливо з Німеччини. Ринок металів був у пригніченому становищі, що сприяло вивозу в Японію й Ост-Індію залізничних рейок, яких нам тепер так не вистачає». У «пригніченому стані» перебувала й вугільна промисловість. Однак «урожай 1909 р., слава Богу, призвів до пожвавлення промисловості, збільшився експорт сільськогосподарської продукції, виросло міське будівництво, розпочалося загальне економічне зростання» [11, с. 206; 12, с. 6–8].

Така аргументація М. Авдакова була загалом логічною, тим більше, що вона перегукувалася з поданими вище оцінками урядовців. Але в ній було деякі неточності. Про це свідчать, зокрема, визнання секретаря Ради з’їздів промисловості й торгівлі, барона Г. Майделя, котрий назвав у своїй доповіді низку чинників, що могли пом’якшити економічну кризу й перехід від депресії – до господарського піднесення. Серед них він найперше визначив необхідність раціонального планування з боку держави, у тому числі й казенних замовлень на цій основі для великого підприємництва, регулювання ціни й організацію капіталу у вигляді синдикатів, картелів, трестів тощо [13, с. 517]. Отже в нестачі металу, енергоресурсів та іншої промислової продукції були почасти винні як урядові структури, так і підприємницькі організації.

Таким чином, імпортна політика Російської імперії щодо промислових товарів, хоча й відповідала реальним потребам економічного розвитку країни та її продуктивних сил, однак суперечила інтересам вітчизняних підприємців. Наміри уряду зменшити обсяги ввозу іноземної продукції з інших країн виявилися непосильними. Суперечливість подібних задумів полягала у слабкості імперської промисловості, і, як результат, імпорт промислових товарів збільшувався щороку, а конкурувати з ним було дуже важко.

Список використаних джерел

1. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк / НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с. 2. Лейтес К. Вопросы внешней торговой политики в русской повременной печати / К. Лейтес. – Пг.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1916. – 291 с. 3. Довнар-Запольский М. В. Русский вывоз и мировой рынок: В таблицах и диаграммах / М. В. Довнар-Запольский. – Киев: тип. И. И. Чоколова, 1914. – [6], 46, [1] с., 7 л. диагр.: табл. 4. Промышленность и торговля. – 1914. – № 6. – С. 303–334. 5.Торгово-промышленная газета. – 12 ноября 1914. 6. Киевская мысль. – 18 февраля 1914. 7. Промышленность и торговля. – 1912. – № 8. – С. 393–394. 8. Горно-заводское дело. – 1912. – № 45. – С. 6177–6183. 9. Промышленность и торговля. – 1914. – № 10. – С. 512–515. 10. Горнозаводское дело. – 1914. – № 11. – С. 8711–8713. 11. Речь М. С. Авдакова в Государственном совете в заседании 9 июня // Бюллетень Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. – 1914. – № 18. – С. 206. 12. Промышленность и торговля. – 1914. – № 13. – С. 6–8. 13. Майдель Г. Теория и практика / Г. Майдель // Промышленность и торговля. – 1914. – № 10. – С. 514–517.

Ирина Жиленкова

ИМПОРТ ПРОМЫШЛЕННОЙ ПРОДУКЦИИ В РОССИЙСКУЮ ИМПЕРИЮ НАКАНУНЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: УКРАИНСКИЙ КОНТЕКСТ (1911–1914)

Выяснены импортные приоритеты европейского промышленного капитала вначале XX в. Определены основные факторы, которые влияли на соответствующую политику. Охарактеризован объективный импортный потенциал промышленной продукции. Приведены ключевые статистические данные относительно ввоза продукции на рынки Российской империи. Прослежено специфику деятельности горнопромышленников Донбасса по уменьшению объемов импорта промышленной продукции. Доказано, что, несмотря на слабый экспортный потенциал, ряд промышленных отраслей Российской империи, прежде всего, украинских губерний, нуждались в иностранной продукции.

Ключевые слова: импорт, промышленный капитал, протекционизм, экономический кризис, Российская империя.

Iryna Zhilenkova

IMPORTS OF INDUSTRIAL PRODUCTS OF THE RUSSIAN EMPIRE BEFORE THE FIRST WORLD WAR: UKRAINIAN CONTEXT (1911–1914)

Import priorities of the European industrial capital at the end of XX century are found out. The main factors that influenced on corresponding politics are determined. The objective import potential of industrial products is characterized. The main statistical information concerning import of products to markets the Russian Empire is pointed. The specific of activity of Donbas mining towards the reduction of imports volumes of industrial products is traced. It is proved that though there was weak export potential, many industrial brunches of the Russian Empire needed foreign products, first of all Ukrainian provinces.

Key words: imports, industrial capital, protectionism, the economic crisis, Russian Empire.

УДК 94:334(477:44)

Тимофій Герасимов

СПРАВА КОМПАНІЇ «ЗІНГЕР» НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто вжиті царською владою заходи щодо перевірки торгівельної мережі виробника швейних машин «Зінгер» на предмет шпигунської діяльності на користь Німеччини та її союзників упродовж 1914–1915 рр. Висвітлено перебіг її проведення в містах Правобережної України, що мали філії фірми. Досліджено особливості ведення інформаційної кампанії місцевої преси, скерованої на дискредитацію зазначеного підприємства. Названо причини припинення справи проти компанії «Зінгер» у Російській імперії.

Ключові слова: «Зінгер», Перша світова війна, шпигунство, торгівля, Правобережна Україна.

Велика війна 1914–1918 рр. стала першим у світовій історії військовим конфліктом, що надзвичайно глибоко проник в усі сфери життя населення воюючих країн, незалежно від їх соціального статусу. Перемога у війні потребувала мобілізації величезних економічних і людських ресурсів та швидкої адаптації суспільства до нових правил життя. Тогочасна офіційна пропаганда через пресу постійно наголошувала на необхідності очищення країни від ворожого німецького елементу, що напередодні війни міцно інтегрувався в соціально-економічну та політичну систему Російської імперії. Державу охопила шпигуноманія. Під підозрою в передачі таємної інформації військовим Німеччини та Австро-Угорщини опинялися як мешканці імперії, так і торгово-промислові підприємства. Серед останніх була всесвітньо відома компанія «Зінгер», довкола справи якої в суспільстві тоді зчинився чималий ажіотаж. Водночас вона й донині залишається однією з найбільших загадок в дореволюційній історії російських спецслужб.

В історичній літературі, присвяченій Першій світовій війні, помітне місце посідають спеціальні дослідження, що висвітлюють боротьбу царату з німецьким впливом всередині держави, зокрема на території підросійської України. Вони переважно стосувалися заходів, скерованих на ліквідацію «німецького засилля» в промисловій та аграрній сферах [1]. Насадження владою антинімецьких настроїв у суспільстві згадано також в окремих у працях, що подають повсякденне життя населення впродовж 1914–1917 рр. [2]. Однак, незважаючи на такий науковий доробок, представників вітчизняної історіографії, окреслена в цій статті проблема залишена ними поза увагою.